

Relvastamata vastupanu aastail 1940–41

V

Viktor Niitsoo

(Algus Tuna 1/2001)

Päästekomitee

1940. aasta juulis moodustatud *Päästekomitee* oli kõige arvukama liikmeskonnaga tol ajal tegutsenud põrandaalune vastupanuorganisatsioon, mis oma haruorganisatsioonide kaudu hõlmas peaaegu kogu Eesti. Eri-nevalt teistest organisatsioonidest, mis olid moodustatud peamiselt kooliõpilaste poolt, koosnes organisatsioon endistest Eesti Rahvuslaste Klubi (ERK) ja Isamaaliidu liikmetest. Tegemist ei olnud küll tipppoliitikutega, ent näiteks *Päästekomitee* juht Ülo Maramaa oli olnud ERK juhttegelasi, Heinrich Tann aga aktiivselt tegev Vabadussõjlaste liikumises. Suurem osa neist olid olnud ka aktiivsed Kaitseliidu tegelased.

Päästekomitee rajajaks ja juhiks oli endine ajalehe Uus Eesti osakonnajuhtaja, Viljandi kauaaegse linnapea poeg Ülo Maramaa (1910), kes oli pärast juunipööret ühena esimestest töölt vallandatud. Ü. Maramaa asus koondama enda ümber endisi tuttavaid ERK-s ja Isamaaliidus tegutsemise päevilt, samuti endisi kaasvõitlejaid korporatsioonist *Vironia*. Organisatsioon asutati 1940.

aasta juulis Tallinna Kooperatiivide Ühingu finantsosakonna ülema Olev Loo (1914) elukohas nn. kindralite majas Gonsiori 58-20. Peale nimetatute osalesid asutamiskoosolekul veel endine politseiametnik H. Tann (1898), kes sel ajal töötas Hiiumaal Putkastele ehitusel raamatupidajana, Tallinna RET-i vabriku insener Valdur Tamera (1907) ja Balti Puuvillavabriku kalkulaator Johannes Krabu (1913).

Sellel koosolekul tutvustas Ü. Maramaa organisatsiooni eesmäärke: tuli üles ehitada ülemaaline põrandaalune organisatsioon, mis asuks tegutsema, kui rahvusvaheline olukord muutub ja nõukogude võim nõrgeneb. Seni tuli olla ooteseisundis ja aktiivsest tegevusest hoiduda. Ü. Maramaa tegi ettepaneku nimetada loodav organisatsioon uueks *Päästekomiteeks* 1918. aasta veebruaris moodustatud *Päästekomitee* eeskujul, mis enne Saksa okupatsioonivägede tulekut kuulutas välja Eesti iseseisvuse. Ü. Maramaa tutvustas ka organisatsiooni lipu kavandit, mis kujutas valget risti helesinisel põhjal, ja kolmnurkset *Päästekomitee* rahvusvärvides rinnamärki.¹⁹⁴ Kohalolijad andsid organisatsioonile ustavusvande.

Olulist teavet *Päästekomitee* kohta annavad Ü. Maramaa omakäelised tunnistused organisatsiooni ülesehituse ja liikmete koh-

¹⁹⁴ Samas, l. 167. Toimikutes ei leidu andmeid lipu ega embleemi kohta. Ilmselt ei jõutud neid valmis teha.

ta. 96 selge ja ühtlase käekirjaga lehekülge sisaldavad järgmisi peatükke: *Tallinna organisatsioon*¹⁹⁵; *Muud harud. A. Noorte haru*;¹⁹⁶ *Maakonnad*;¹⁹⁷ *Raadio-side Soomega*;¹⁹⁸ *Informatsiooni hankimine sakslastelt*¹⁹⁹ ning *Konspiratsiooni küsimus ja sidesüsteem*.²⁰⁰ Peatüki *Tallinna organisatsioon* lõppu on Ü. Maramaa visandanud organisatsiooni ülemaalse struktuuri skeemi. Nendes pihtimustes andis Ü. Maramaa tšekistidele välja 67 isikut, kellest enamiku osa *Päästekomitee* tegevuses piirdus sellega, et nimetatud isikuga oli räägitud organisatsioonist ja vajadusest organiseerida vastupanu okupatsioonivõimule. (Eriti masendav on lugeda Ü. Maramaa tunnistusi tema elukaaslase *Estonia* operetiprimadonna Gerda Murre kohta. Tema saatusest on kirjutanud H. Tõnismägi.²⁰¹) Suurem osa neist arreteeriti. Ehkki osalemist organisatsiooni tegevuses ei suutnud NKVD vilunud uurijad alati tõestada, ei pääsenud nad siiski repressioonidest. Kontrrrevolutsioonilisest organisatsioonist mitteteatamise eest said nad kõik ränga karistuse.

Kuna vaimse ja füüsilise terroriga on võimalik inimesi panna omaks võtma ükskõik mida, on raske Ü. Maramaa käitumist arvustada. Siiski tekitab hämmastust, kui kogu teadaolev informatsioon antakse välja juba esimestel ülekuulamistel. Tavaliselt toimub informatsiooni andmine jaokaupa. Ülekuulatatav kalkuleerib, kui palju võib uurija teada, ja füüsilise mõjutamise vältimiseks üritab just nii palju üles tunnistada. Kehtib kirjutamata seadus: ära anna kunagi vabatahtlikult seda informatsiooni, mida uurija eeldatavalt ei tea. Vaevalt need tarkused Maramaale teadmata olid. Kui tema kaaslasi hakati kinni võtma, pidi ka tema arreteerimisega arvestama. Ilmselt oli Ü. Maramaa selleks valmis, sest oli varunud kaks mürgitabletti, mis tema juurest arreteerimisel leiti.²⁰² Nende kasutamiseks ei olnud tal võimalust või ei jätkunud meelekindlust.

Kui asja lihtsustada, võiks oletada, et Ü. Maramaa sattus vahetult pärast arreteerimist ränga psüühilise ja füüsilise surve alla ning murdus. Samas ei saa NKVD-d pidada primitiivseks terroriorganisatsiooniks, mis oma eesmärkide saavutamiseks kasutas üks-

nes toorest jõudu. Intelligentsete ja peenekoeliste ohvrite puhul tavatseti kasutada ka psühholoogilisi mõjutusvahendeid, mis tihti osutusid tunduvalt tõhusamaks kui füüsiline piinamine. Ü. Maramaa omakäeliste tunnistuste selge käekiri ja loogiline ilma oluliste parandusteta esitusviis ei jäta muljet, et neid ridu oleks kirjutanud vaimselt ning kehaliselt muserdatud isik. Arvatavasti leidsid tšekistid Ü. Maramaa puhul õige pillikeele, millel mängida. Selleks võis olla tema kõrge enesehinnang ja ilmne soov kanda märtrikrooni. Seda kinnitab ka asjaolu, et Ü. Maramaa ei püüa oma tegevusest midagi maha salata, vaid pigem on ta oma juhtrolli isegi üle võimendanud. Võimalik, et Ü. Maramaale anti petlikke lubadusi, et teda ennast koheldakse kui tähtsat poliitvangi ja tema poolt nimetatud isikutega, võttes arvesse nende tühist osa organisatsiooni tegevuses, ei juhtu midagi halba.

Organisatsiooni põhikirja või programmi kohta toimikutes andmeid ei leidu. Nähtavasti neid ei koostatud. *Päästekomitee* eesmärkidest ja tegevusest annavad ettekujutuse üksnes Ü. Maramaa omakäelised üles tähendused ja ülekuulamistel antud ütlused. Peatükis *Tallinna organisatsioon* on märgitud, et organisatsioon pidi harilikus olukorras jääma passiivseks, väljaarvatud omavaheline infovahetus. Erakorralises olukorras oli ülesanneteks tsiviilasutuste ülevõtmine, korratuste ärahoidmine ja elanike kaitse tagamine. Tallinna organisatsiooni juhiks sai H. Tann, kes omakorda pidi leidma ringkonnajuhid ja grupijuhid. Viimased omakorda pidid mobiliseerima seitse üksikisikut. Nii ringkonna- kui ka grupijuhid ei tohtinud üksteist tunda. Ringkonnajuhid pidid olema teadlikud organisatsiooni olemasolust ja sihtidest, grupijuhid võisid olla sellest tead-

¹⁹⁵ ERAF, f. 130, s. 14503, kd. 1, l. 167–176.

¹⁹⁶ Samas, l. 182–185.

¹⁹⁷ Samas, l. 225–250.

¹⁹⁸ Samas, l. 275–290.

¹⁹⁹ Samas, l. 313–332.

²⁰⁰ Samas, l. 333–342.

²⁰¹ Heino Tõnismägi. Ülekohtu toimikud. Tallinn, 1998, lk. 99–105.

²⁰² Samas, l. 9.

likud ringkonnajuhi äranägemisel, üksikisikud ei tohtinud aga üldse olla teadlikud, et kuuluvad organisatsiooni juurde.²⁰³ Ü. Maramaa soovitas ringkonnajuhtideks a/s Kopli Kinnisvarad sekretäri Mihkel Tasurit (1913) ja Fr. Krulli tehase raamatupidajat Alfred Sulge (1914). Augustis 1940 H. Tann lahkus ootamatult ja Ü. Maramaale ette teatamata Hiiumaale ning Tallinna organisatsiooni kujundamises tekkis 3–4nädalane seisak. Tanni asendajaks sai Erich Tammemäe (1914), kellega Ü. Maramaa 1940. aasta septembri lõpus, kui “muutusid eriti elavaks jutud võimalikust sõjast Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel”, koostas kahekümnepunktilise tegevuskava ülevõtmisele kuuluvate tsiviil- ja ametiasutuste kohta. Nendeks asutusteks olid ringhääling, saatejaam, vanglad, post, telegraaf, olulisemad miilitsajaoskonnad, Toompeal asuvad tähtsamad asutused, Kadrioru loss, Raekoda jne. Sõjaväeosad ei tulnud kaalumisele, kuna organisatsiooni väljaastumine oli ette nähtud ainult juhul, kui N. Liidu väeosad lahkuvad Tallinnast. Kavandati ka relvade hankimist, ent selleks puudusid võimalused.²⁰⁴ Lasnamäe ringhäälingu saatejaama kaudu, kus töötas Päästekomitee liige Valdo Vood (1916), oli kavas sobival hetkel deklareerida Eesti iseseisvumist.²⁰⁵

Organisatsiooni maakondlikust ülesehitusest annab pildi peatükk *Maakonnad*, mille järgi Päästekomitee allorganisatsioonid moodustati järgmistes maakondades: Järvamaa – juht V. Tamera; Harjumaa – ajakirjanik Enn Salurand; Saaremaa – Kergetööstuse Rahvakomissariaadi arveametnik Ludvig Kõdar (1913); Viljandimaa – O. Loo; Pärnumaa – endine välispolitsei konstaabel Alfred Sammet (1908); Virumaa – J. Krabu; Tartumaa – Ü. Maramaa; Valgamaa – Loodusvarade Instituudi noorem teaduslik õppejõud Jakob Visnapuu (1912); Läänemaa – ajakirjanik A. Grönberg. Võrumaal oli ka-

vas edaspidi organisatsiooni haru moodustada, ent Petserimaa puhul puudus “isegi kavatsus, kuna eestlasi elab seal vähe”.²⁰⁶

Organisatsiooni noortetööst annab Ü. Maramaa ülevaate peatüki *Muud harud* punktis *Noorte haru*. Seda haru asus juhtima Ü. Maramaa tuttav ühisest tegevusest Tallinna Kodanlikus Õhukaitses Balti Puuviljavabriku transpordiosakonna juhataja Richard Kirsipuu (1916). Noorteharu pidi tegetsema täiesti sõltumatult muudest organisatsiooni harudest ning peale Ü. Maramaa ei pidanud keegi teadma selle olemasolust. (Ü. Maramaa siiski teavitas J. Krabu noorteharu olemasolust.) Ü. Maramaa kava kohaselt oli noorteharu ülesehituse põhiarvuks kolm. Iga inimene oli ühenduses ühe inimesega ülemises astmes ja kolmega alumises astmes. Kas noorteharu sel viisil üles ehitati, seda Ü. Maramaa ei teadnud. Samuti ei teadnud ta nimetada peale R. Kirsipuu teisi noorteharu liikmeid.²⁰⁷

Seoses noorteharuga märgib Ü. Maramaa, et R. Kirsipuu oli väga tuline ja rahutu, nõudes, et noortele on vaja anda tegevust, vastasel korral noored tüdinevad. Kui Tallinnas võeti maha Vabadussõjas langenud koolipoiste mälestusmärk, oli noorte seas rahutusi. Ü. Maramaa palus R. Kirsipuud pidurdada noorte väljaastumisi ja säilitada tegevusetust. Et noortele tegevust anda, soovitas Ü. Maramaa lasta neil tegevust vajav energia siirata kirjanduse lugemisse. Kirjanduse hankimiseks otsustati noortele eraldada 100 krooni.

Lisaks ülaltoodud kirjalikule seletusele seoses noorteharuga tunnistas Ü. Maramaa ülekuulamisel, et detsembris 1940 tekkis tal idee luua organisatsioonis eriosakond. See osakond pidi koosnema kolmest grupist, mis pidid täitma eriülesandeid. Esimene grupp pidi moodustatama sportlastest või muidu tugevatest poistest. Seda gruppi pidi organisatsiooni juhtkond kasutama eriülesannete täitmiseks, näiteks kui kellelgi juhtidest oli vaja minna salakorterisse ja kui see oli seotud riskiga. Sel juhul võis kaasa võtta üks-kaks inimest sellest grupist, et nad toimetaksid vastava vaatluse, vajalikul hetkel hoiataksid ohu eest ja kui vaja, osutaksid

²⁰³ ERAF, f. 14503, f. 130, s. 14503, kd. 1, l. 167–168.

²⁰⁴ Samas, l. 169–170.

²⁰⁵ Samas, l. 174.

²⁰⁶ Samas, l. 225–250.

²⁰⁷ Samas, l. 183–184.

abi. Teistel juhtudel pidid selle grupi liikmed täitma sidemeeste ülesandeid. Teine grupp pidi koosnema noortest poistest ja ilusatest tüdrukutest, kellele tehti ülesandeks luuretegevus. Poisid pidid teatud juhtudel saatma mõnd meie organisatsiooni juhtidest ja tähele panema, kas nendel ei ole NKVD jälitust. Tüdrukute ülesandeks oli sõlmida tutvusi selliste inimestega, kel oli vaba juurdepääs sise- ja eriti rahvusvahelisele informatsioonile, luua nende inimestega lähedased suhted ja hankida neilt organisatsiooni huvitavaid andmeid. Kolmas grupp pidi koosnema organisatsiooni liikmetest, kes töötavad erinevates nõukogude ja majandusasutustes ning ettevõtetes. Näiteks pidid sellesse gruppi kuuluma raudteekonduktor, postiljon, vangivalvur jne., et kasutada ära nende ametiseisundit. Konduktorit vajati sidepidamiseks organisatsiooni juhtidega teistes linnades ja maakondades, postiljoni selleks, et saada teateid aadresslauast, vangivalvurit, et sidet pidada vangistatud organisatsiooni liikmetega.²⁰⁸

Päästekomitee eesmärkide saavutamiseks oli vaja hankida võimalikult palju informatsiooni sise- ja välispoliitiliste arengute kohta. Sellest on põhjalikult juttu peatükis Informatsiooni hankimine sakslastelt. Ü. Maramaa kirjutab, et rahvusvahelist informatsiooni asus ta otsima Saksamaa Tallinna saatkonnast. Midagi Eesti tuleviku suhtes julgustavat sealsetelt ametnikelt ei kuulnud.²⁰⁹

Peatükk *Raadio-side Soomega* meenutab seiklusjutu süžeed. Seoses kolonel Kurski Soome põgenemise kavatsusega rääkis Ü. Maramaa talle organisatsioonist ja palus Kurskil Soome jõudes astuda ühendusse Eesti-sõbralike ringkondadega. Ü. Maramaa kirjutab, et “informatsiooni viimine (Soome – V.N.) näis minule oluline selle pärast, et juhul, kui ükskord olud peaks muutuma ja on võimalik Soome Eesti-sõbralike ringkondadega astuda ühendusse, siis ei tuleks seda teha mitte nagu mõni juhuslikult pinnale ujunud konjunktuuri kasutaja, vaid kui inimene, kes juba rasketes oludes selle ühenduse löi”²¹⁰.

1940. aasta oktoobri lõpul põgenes Soome veel üks Ü. Maramaa tuttav – kolonel

Elias Kasak, kes oli teadlik *Päästekomitee* olemasolust. Ü. Maramaa oli teda kutsunud osa võtma organisatsiooni tööst, ent E. Kasak keeldus, kuna ei tahtnud tegelda “illegaalsete asjadega kehtiva riigikorra vastu”. Ü. Maramaa palus E. Kasakul uurida kindral A. Jaaksoni arvamust organisatsiooni ja selle sihtide kohta ning sai vastuseks, et kindral ei taha samuti säärase asjadega tegemist teha. See suhtumine oli põhjuseks, miks Ü. Maramaa otsustas mitte kaasata organisatsiooni tegevusse sõjaväge.²¹¹

20. novembri paiku saatis E. Kasak ootamatult Ü. Maramaale Soomest raadiojaama. Kuna sellist kokkulepet ei olnud ja et saadetisele oli lisatud pakk umbes 200 Nõukogude tšervoonetsiga (Eestis kehtisid sel ajal veel kroonid), kartis Ü. Maramaa NKVD provokatsiooni. Saadeti ei olnud tulnud Ü. Maramaale otse, vaid tema tuttava E. Simoni kaudu, kusjuures juurde oli lisatud paar rida E. Kasaku käega kirjutatud tervitusi. Pärast keeruka konspiratsiooniabinõude rakendamist nõustus Ü. Maramaa kohtuma ühega Soomest saabunud noormeestest. Viimane ütles oma nimeks olevat Telg²¹² ja selgitas, et aparatuur on saadetud Soomes asuvate eestlaste poolt. Samuti andis ta näpunäiteid raadiojaama ja šifrite kasutamise kohta. Selle kohtumise mõjul Ü. Maramaa umbusk taandus ja ta otsustas alustada raadiosidet Soomega. Tšervoonetseid ta aga vastu ei võtnud, vaid palus need sidepidaja Nadežda Zirki kaudu noormeestele tagasi anda, kui nad peaksid jälle välja ilmuma.²¹³ Paraku osutus saatja võimsus nõrgaks ja korduvad katsed Soomega ühendust võtta nurjusid.

Nagu nähtub peatükist *Konspiratsiooni küsimus ja sidesüsteem*, pöörasid organisatsiooni liikmed konspiratsiooniküsimustele suurt tähelepanu. Ü. Maramaa kirjutab, et esialgu ei olnud kellelgi konspiratsioonist mingit praktilist ettekujutust. Seda õpiti

²⁰⁸ Samas, I. I. 65–66.

²⁰⁹ Samas, I. 313–332.

²¹⁰ Samas, I. 276.

²¹¹ Samas, I. 277.

²¹² Võimalik, et Telgi puhul oli tegemist Toomas Hellati või mõne tema kaaslasega.

²¹³ Samas, I. 278–279.

tegevuse käigus. Lepiti kokku, et koosolekutele tulla ja sealt lahkutakse mitte gruppide, vaid üksikult ning eri aegadel ja eri teid pidi. *Päästekomitee* teisel koosolekul, mis toimus samuti O. Loo korteris, lepidi kokku, et igaüks võtab endale varjunime. Nii näiteks oli Ü. Maramaa varjunimi “Märt”, V. Tamerl “Koit” ja J. Krabul “Juku”. Samuti lepidi kokku, et pealtkuulamise ohu tõttu ei tohi telefonikõnedes puudutada sisulisi küsimusi, vaid rääkida mõistujuttu. Konspiratsiooni huvides pidi organisatsiooni olemasolust teadma võimalikult vähe inimesi. Sellest võisid teada vaid kõrgemad ja keskmised juhid. Täielik pilt organisatsioonist ja selle isikkoosseisust pidi olema üksnes Ü. Maramaal. Küll aga pidi iga haru juht teadma oma alluvaid ja vajadusel ka nendest järgnevat astet.²¹⁴

Päästekomitee tegeles ka vastuluurega. Peatükis *Informatsiooni hankimine sakslastelt* kirjutab Ü. Maramaa, et 1940. aasta augusti lõpul või septembri algul kuulis ta oma tuttavalt Lattikult,²¹⁵ et viimase poole oli “Lusher&Mathieseni” baaris pöördunud restorani “Du Nord” kelner, kes tutvustas end Püssina ning rääkis, et loob Nõukogu-

de Liidu vastast organisatsiooni. Püss tegi Lattikule ettepaneku astuda organisatsiooni liikmeks, millest viimane poliitika huvi puudumise ettekäändel keeldus. Püssi palve peale soovitada sobivaid inimesi nimetas Lattik Ü. Maramaad kui isikut, keda ta juba pikemat aega tunneb aktiivse rahvaslasena. Asi hakkas Ü. Maramaad huvitama ja Lattiku vahendusel toimus Kadriorus kohtumine kelner Püssiga. Püss kõneles pikalt ja laialt oma organisatsioonist, kus olevat inimesi üle riigi ja millel olevat side sakslastega, kellelt nad saavat juhtnööre ning värskemaid informatsiooni. Ü. Maramaa kirjutas, et luges end kohustatud olevat ka midagi rääkida, ning seletas, et temal on samuti organisatsioon, millel on inimesi Tallinnas ja mujal ning eriharul õpilaskonnas. Samas tekitas Püssi liigne jutukus esimesel kohtumisel võõra inimesega Maramaas kahtlusi. Organisatsiooni Tartu haru aktivist Kalev Landmann, kuuldes kahtlustest Püssi suhtes, tegi ettepaneku viimane “ära küüditada” ja kusagil maal mõni aeg kinni pidada. Maramaa pidas seda plaani raskesti realiseeritavaks. Lepiti kokku, et K. Landmann kutsus Tartust ühe tuttava tütarlapse, kes püüab tutvuda Püssiga, et sel viisil saada Püssi tegevuse kohta lähemaid teateid. Tütarlaps aga sattus vale isiku peale, kuna Püssiks osutus hoopis teine kelner, kelle vastu ei olnud organisatsioonil mingit huvi. Tütarlaps tuli Tartusse tagasi saata.²¹⁶

Päästekomitee juhtkonnast arreteeriti esimesena 10. novembril 1940 H. Tann, kes oli organisatsiooni tegevusest varakult kõrvale tõmbunud.²¹⁷ Ajavahemikus novembrist 1940 kuni jaanuarini 1941 võeti vahi alla J. Krabu, O. Loo,²¹⁸ V. Tamera,²¹⁹ G. Murre (1913), Kergetööstuse Rahvakomissariaadi asjaajaja Hella Kungs (1913), R. Kirsipuu, M. Tasur, V. Vood, Elmar Schmidt (1911), Albert Soans (1909), J. Visnapuu,²²⁰ A. Sammet,²²¹ raamatupidaja baaside ehitusel Hiiu maal Erni Püssa (1914),²²² endine advokaat, arreteerimise ajal advokaadi abi kohtus Hugo Valdre (1917)²²³ ja Tallinna trükikoja “Olevik” käskjalg Herbert Veetamm (1921).²²⁴ Organisatsiooni juht Ü. Maramaa arreteeriti 30. detsembril 1940.²²⁵

²¹⁴ Samas, l. 333–335.

²¹⁵ H. Tõnismägi on veendunud, et Ü. Maramaa poolt mainitud Lattiku puhul oli tegemist tuntud Eesti poliitikategelase, kirjaniku, pastori ja diplomaadi Jaan Lattiku poja Heino Lattikuga, kel teeneka isa maine najal oli ligipääs mitmesugustesse ringkondadesse ja kes seda ka pärast sõda oma agenditöös ära kasutas. H. Tõnismägi teeb sellest järelduse, et H. Lattik värvati NKVD agendiks juba enne 1940. aasta augustit. Arhiividokumendid seda siiski ei kinnita. 21. aprillil 1953 koostatud ENSV siseministri asetäitja polkovnik Tšernovi “mõjukate natsionalistide” hulgast värvatud agentuuri nimekirjas on H. Lattiku kohta öeldud järgmist: agent “November”, värbamisdaatum 24. november 1944 – Lattik, Heino Jaani p. Iseloomustatakse positiivselt. Kasutatakse natsionalistliku põrandaaluse läbitöötamisel. (ERAF SM, f.131, n.1, s. 244, k. 2, l. 401)

²¹⁶ Samas, l. 327–329.

²¹⁷ Samas, kd. 2, l. 53.

²¹⁸ Samas, l. 20.

²¹⁹ Samas, l. 35.

²²⁰ Samas, l. 229.

²²¹ Samas, kd. 4, l. 15.

²²² Samas, l. 40.

²²³ Samas, l. 47.

3. juulil 1941 mõistis BS NKVD VS Tallinnas Ü. Maramaa, J. Krabu, H. Tanni, O. Loo, V. Tamera, H. Kungsi, R. Kirsipuu, A. Sammeti, M. Tasuri, E. Püssi, H. Valdre, H. Veetami ja J. Visnapuu VNFSV Krk §-de 58-10 ja 58-11 alusel surma mahalaskmise läbi koos isikliku vara konfiskeerimisega. G. Murtele, võttes arvesse tema rasedust, mõisteti 25 aastat PTL-i.²²⁶ G. Murre vabanes 10.04.1956 Pestšanlagist Karaganda oblastis. Päästekomitee liikmed lasti maha Tallinna vanglas 4. juulil 1941 kell 01⁰⁰.²²⁷

Ülejäänud Päästekomiteega seotud isikutega õiendati arved eraldi. Elmar Schmidt suri vangistuses 15.02.1942.²²⁸ 27.06.1942 mõisteti V. Voodile Kirovi oblasti NKVD EN-i poolt VNFSV Krk § 58-2 alusel 10 aastat PTL-i. Suri 25.06.1943 vangilaagris Gorki oblastis.²²⁹ A. Soans suri 25.02.1942 Ussollagis.²³⁰

Tallinna organisatsiooni juht E. Tamme-mäe ja Tartu aktivist K. Landmann suutsid mõnda aega ennast varjata, ent NKVD haardest ei õnnestunud neilgi pääseda. E. Tamme-mäe arreteeriti 24.03.1941 ja 08.09.1941 mõisteti ta tribunali poolt surma. Otsus viidi täide Kirovi vanglas 14.12.1941.²³¹ K. Landmann arreteeriti Tallinnas 13.03.1941. Sama aasta 1. juulil eeluurimine tema asjus lõpetati ning tema edasine saatus on teadmata. Ilmselt põgenes vangitapist või hukkus. Ka 1953. aastal taasalustatud otsingud ei ole vilja kandnud.²³²

Endine kaupluseomanik Helena Pitia (1901) arreteeriti Tallinnas 26.12.1940. H. Pitiale pandi süüks, et ta teadis organisatsiooni olemasolust ja seda, et tema korteris peeti organisatsiooni koosolekuid. 07.08.1943 mõistis Kirovi oblasti NKVD EN H. Pitiale VNFSV Krk § 58-2 alusel 8 aastat PTL-i. Vabanes 22.05.1957.²³³

Nõmme majavalitsuse töötaja Oskar Kask (1914), kellele Ü. Maramaa oli teinud ülesandeks luua raadioside Soomega, arreteeriti 31.12.1940. 07.08.1943 mõistis Kirovi oblasti NKVD EN VNFSV Krk §-de 58-10 (I), 58-2 ja 58-1 alusel O. Kasele 10 aastat PTL-i. Vabanes Ussollagist 08.12.1950.²³⁴

Endine jahuveski omanik Rakveres Richard Siil (1897) arreteeriti 09.04.1941. 31.07.1941 mõistis Kirovi oblasti NKVD VS ta VNFSV Krk §-de 58-2 ja 58-11 alusel surma.²³⁵ Hukati Kirovi vanglas 14.09.1941.²³⁶

Endine mööbliäri omanik Narvas Richard Unt (1877) arreteeriti 06.02.1941. Teda süüdistati raha andmises G. Murre kaudu Ü. Maramaale organisatsiooni jaoks. 16.12.1941 mõistis Kirovi oblasti NKVD EN VNFSV Krk § 58-11 alusel 10 aastat PTL-i. Suri Kirovi vangla haiglas 04.10.1942.²³⁷

Järva-Jaani agronoom Ants Saar (1911) arreteeriti 22.04.1941. 20.04.1941 mõistis BS NKVD VS Tallinnas talle VNFSV Krk §-de 58-11 ja 17-58-2 alusel 10 aastat PTL-i. Suri 25.10.1942 Ussollagis.²³⁸

Ajalehe Kommunist Valga toimetaja Heino Õunapuu (1909) arreteeriti 15.01.1941. 13.05.1942 mõistis Kirovi oblasti NKVD EN talle surmanuhtluse. Otsust ei jõutud täide viia, sest Õunapuu suri 07.03.1942.²³⁹

Endine kindlustusseltsi Eesti Lloyd aktsionär, riigiettevõtte Eesti Fosforiit advokaat Friedrich Kask (1908) arreteeriti 18.04.1941. 02.07.1941 mõistis BS NKVD VS talle VNFSV Krk §-de 58-4, 58-2, 58-11 alusel surmanuhtluse koos vara konfiskeerimisega. Hukati 03.07.1941.²⁴⁰

ETK lukksepp Tallinnas Erich Suvinõmm (1913) arreteeriti 30.12.1940. Juurdlust lõpule ei viidud, sest Suvinõmm suri 25.04.1942 Ussollagis.²⁴¹

²²⁴ Samas, l. 59.

²²⁵ Samas, kd. 1, l. 4.

²²⁶ Samas, kd. 4, l. 222–223.

²²⁷ Samas, l. 224–235.

²²⁸ Poliitilised... II, lk. 459.

²²⁹ ERAF, f. 130, s. 8089.

²³⁰ Poliitilised... II, lk. 477.

²³¹ Samas, lk. 530.

²³² ERAF, f. 129, s. 2328, l. 76.

²³³ ERAF, f. 130, s. 18580, l. 161–163.

²³⁴ ERAF, f. 130, s. 6979, l. 49.

²³⁵ ERAF, f. 130, s. 11415, l. 47.

²³⁶ Samas, l. 60.

²³⁷ ERAF, f. 130, s. 6979, l. 49.

²³⁸ ERAF, f. 129, s. 18580.

²³⁹ ERAF, f. 130, s. 10310, l. 76–79.

²⁴⁰ ERAF, f. 130, s. 15291, l. 44–45.

²⁴¹ ERAF, f. 130, s. 2868, l. 18.

Ludvig Kõdar (1913) arreteeriti 13.11.1940 süüdistatuna katses luua organisatsiooni Saaremaa haru. Sel eesmärgi värbas L. Kõdar Kuressaare kooliõpetaja Henno Tammargi. 15.06.1942 mõistis Kirovi oblasti NKVD EN L. Kõdarile 10 aastat PTL-i. Suri 14.08.1942 vangilaagris Kirovi oblastis. H. Tammarg (1909) arreteeriti 13.02.1941. 15.06.1942 mõistis Kirovi oblasti NKVD EN H. Tammargile 10 aastat PTL-i. Suri 21.12.1942 Vjatlagis.²⁴²

Tallinna ETK elektrik Ülo Kiho (1920) arreteeriti 31.12.1940. Teda jõuti üle kuulata vaid mõned korrad, kuna ta suri 10.02.1942 vangilaagris Kirovi oblastis.²⁴³

Ajalehe Vaba Maa kinonurga toimetaja Robert Jõks (1908), kelle ülesandeks organisatsioonis oli propaganda, arreteeriti 30.10.1940. 16.12.1941 mõistis Kirovi oblasti NKVD EN talle VNFSV Krk §-de 58-0 ja 58-11 alusel 10 aastat PTL-i. Suri 08.09.1942 vangilaagris Gorki oblastis.²⁴⁴

Sidepataljoni nooremleitnant Alfred Aarma (1917), kellest Ü. Maramaa kava kohaselt pidi eriolukorra saabumisel saama Tallinna organisatsiooni juht, arreteeriti 20.02.1941. Ülekuulamistel ei võtnud omaks osalemist organisatsiooni tegevuses, ent möönis, et teadis organisatsioonist. 08.08.1942 mõistis Kirovi oblasti NKVD EN Aarmale viis aastat PTL-i. Suri 27.01.1943 vangilaagris Gorki oblastis.²⁴⁵

Tallinna raadiotehase RET elektromehaanik Harri Punno (1915) arreteeriti 08.01.1941. Kui osa organisatsiooni liikmeid arreteeriti, otsustas H. Punno põgeneda Soome. Selleks üüris ta kalapaadi, ent 08.01.1941 arreteeriti piirivalve poolt, kes tabas ta katsel paati asuda. 05.05.1941 mõistis BS NKVD VS Tallinnas H. Punno VNFSV Krk § 58-1a alusel surma. Toimikust ei selgu, millal surmaotsus täide viidi.²⁴⁶

Raadioside organiseerimisega tegelnud Johannes Kakko arreteeriti 13. jaanuaril 1941. 8. septembril 1941 mõistis Kirovi oblasti NKVD VS ta VNFSV Krk § 58-2 alusel surma. Otsus viidi täide 14. detsembril 1941.²⁴⁷

Radist Valter Kalvik (1920) arreteeriti 18.02.1941. 31.03.1942 mõisteti ta NKVD VS-i poolt surma.²⁴⁸

ENSV Riikliku Julgeoleku minister Boris Kumm oma märgukirjas *Riikliku julgeoleku organite tegevusest Eesti NSV-s perioodil 1940–41. a. ja 1944–48. a.* EK(b)P esimesele sekretärile Nikolai Karotammele märgib, et tšekistide poolt arreteeriti 119 *Päästekomiteega* seotud isikut, nende seas 21 Punaarmee koosseisus olevate rahvusväeosade sõjaväelast.²⁴⁹ Käesoleva kirjutise maht ei võimalda jälgida kõigi *Päästekomiteega* seotud isikute saatust.

Kokkuvõte

Nii nagu Eesti poliitiline juhtkond ei osutanud vastupanu Eesti okupeerimisele ja annekteerimisele, ei organiseeritud ülevalt poolt ka vastupanu võõrvõimule. Samuti ei tehtud mingeid ettevalmistusi riigi juriidilise järjepidevuse alahoidmiseks (poliitilise ja sõjaväelise juhtkonna evakueerimine, pagulasvalitsuse moodustamine, juhtnõõride andmine saatkondadele tegevuse jätkamiseks, apelleerimine välisriikide poole jne.). Ainsaks poliitiliseks algatuseks jäi vastaskandidaatide ülesseadmine Riigivolikogu valimistel. Seda nurjumisele ettemääratud üritust võib tagantjärele naiivseks pidada, ent Johannes Varese nukuvalitsuse poolt esitatud Eesti Töötava Rahva Liidu vastaskandidaatide jõhker kõrvaldamine valimisnimekirjadest purustas lõplikult illusioonid, et Eesti võiks säilitada viimasedki oma väliste iseseisvuse tunnused.

Eesti rahva suhtumist uute valitsejate tehtavatesse senist elukorda lõhkuvatesse muudatustesse ilmestasid spontaansed protestiväljendused, mis avaldusid enamasti okupantide poolt korraldatud “töötava rahva meeleavaldustel”. Rahvuslikult meeles-

²⁴² ERAF, f. 130, s. 8098, l. 114–115.

²⁴³ ERAF, f. 130, s. 1165.

²⁴⁴ ERAF, f. 130, s. 9080.

²⁴⁵ ERAF, f. 129, s. 8185, l. 66.

²⁴⁶ ERAF, f. 129, s. 18754.

²⁴⁷ Poliitilised... I, lk. 120.

²⁴⁸ Samas, lk. 129.

²⁴⁹ Vt. ERAF, f. 1, n. 47, s. 38, l. 136–143.

tatud isikud, peamiselt noored, jagasid rahvusvärves linikuid, mõnel juhul kanti ka sini-must-valget trikoloori, mille pärast tuli lahingut lüüa RO meestega. Punategelastest kõnemehi segati mõnitavate repliikide hõikamise ja vilega. Võimsaks rahvuslikuks meeleavalduseks kujunes 18. juulil 1940 peetud Eesti–Läti maavõistlus jalgpallis, mis mängu lõppedes kasvas üle poolehoidemonstratsiooniks viimseid päevi ametis olevale ja kodumaal viibivale president Pätsile.

Passiivse vastupanu võitlustandriks kujunesid koolitunnid. Seda eriti uute õppeainetena kasutusele võetud Nõukogude konstitutsiooni ja kompartei ajaloos, kus õpetajatele püüti esitada salakavalaid küsimusi, millele vastamise viimased kimpud jäid. Vaikne protest muutus aktiivseteks pahameeleavaldusteks, kui okupandid asusid hävitama Vabadussõja mälestusmärke. Hävitatud monumentide jalamile asetati lilli, neist möödudes võeti valveseisak ja anti au. Nende protestiavalduste eest pidid mitmed noored maksma vabadusega.

Kuna avalik ja eriti relvastatud vastupanu oli Nõukogude okupatsiooni tingimustes mõeldamatu, valiti vastupanuvormiks põrandaalune tegevus. Üle kogu Eesti moodustati põrandaaluseid vastupanuorganisatsioone, mille liikmeteks olid enamasti koolinoored. Ent oli ka organisatsioone, kuhu kuulusid juba ülikoolieast välja jõudnud teatava ühiskondliku positsiooniga isikud. Vastupanuliikumises ei osalenud lisaks riigi poliitilisele juhtkonnale ka ühiskondlike organisatsioonide aktivistid. Enamik neist oli kaotanud oma töökoha ning olid sunnitud leiba teenima lihttööl, parimal juhul arveametniku, raamatupidaja või tõlgina. Lisaks sellele olid nad sattunud võimuorganite ränga surve alla, elasid pidevas arreteerimise hirmus ning püüdsid seetõttu hoida madalat profiili. Vastupanust jäid kõrvale ka sõjaväelased, kes nüüd pidid teenistust jätkama Punaarmees, poliitilise politsei ametnikud ja Kaitseliit. Viimane siiski püüdis relvade äraandmise käigus luua salajasi relvaladusid ja infiltreerida oma mehi Rahva Omakaitseesse.

Põrandaalused vastupanuorganisatsioonid olid enamasti moodustatud mõne kooli õpilaste või muude kohalike sõpruskondade baasil. Nende tegevus jäi enamasti lokaalseks. Tegevus seisnes sise- ja välispoliitika üle arutlemises, keelatud kirjanduse ning okupatsioonivõimuvastaste lendlehtede levitamises. Tihti koguti relvi, mida katseti kasutada võitluseks Eesti iseseisvuse taastamise eest lähitulevikus vältimatult puhkevas N. Liidu ja Saksamaa vahelises sõjas. Organisatsioonide programmidest, aga samuti vangistatud liikmete ülekuulamisel antud ütlustest nähtub, et Eesti tulevikku kujutati ette Eesti–Soome ühisriigina. Olgu märgitud, et sama ideoloogia läbib ka täiskasvatutest koosnevate organisatsioonide programmilisi dokumente. Nähtavasti oli ühelt poolt Eesti juhtkonna kapitulantlik tegevus riigi iseseisvuse hoidmisel, teisalt Soome kangelaslik ja edukas võitlus oma iseseisvuse eest rahva seas külvanud pessimismi Eesti kui iseseisva riigi väljavade osas.

Teise grupi moodustasid eakamad ja oma tegevuses kogu maad hõlmata püüdnud vastupanuorganisatsioonid. Näiteks H. Arensi ja B. Tiidu organisatsioonid olid seotud Ü. Maramaa *Päästekomiteega*. Lisaks sellele olid neil sidemed Soome põgenenud eestlastega, eelkõige Toomas Hellatiga seotud ringkondadega. Sealt saadud raadiojaamadega üritati Soome edastada sisepoliitilist ja luureinfot. Otsiti sidemeid ka Saksa saatkonnaga Eestis. Samuti püüti hankida relvi.

Aastail 1940–1941 tegutsenud põrandaalustest vastupanuorganisatsioonidest peab eraldi ära märkima *Päästekomiteed*, mis oli tekkinud 1918. aastal Eesti iseseisvuse välja kuulutanud Konstantin Pätsi, Jüri Vilmsi ja Konstantin Koniku poolt moodustatud *Päästekomitee* eeskujul. Erinevus seisnes aga selles, et kui viimane moodustati vahetult enne iseseisvuse väljakuulutamist ja piirdus kolme liikmega, siis Ü. Maramaa alustas oma organisatsiooni loomist vahetult pärast Riigivolikogu valimisi, mil iseseisvuse taastamise väljakuulutamine oli täiesti mõeldamatu. Informatsiooni kogumiseks otsiti kontakte Saksa saatkonnast, samuti üritati luua

raadiosidet Soomega. Kokkuvõttes võib öelda, et *Päästekomitee* langes üleorganiseerimise ohvriks. Samuti oli kogu maad hõlmava organisatsiooni moodustamine enneaegne, sest 1940. aasta juulis oli vähe väljavaateid, oli oodata Nõukogude–Saksa sõjalise konflikti puhkemist. Kuigi *Päästekomitee* liikmeid manitseti tegevusetusele ja õige hetke äraootamisele, ei suudetud sellest kinni pida. Tegevus aga jättis paratamatult jälgi ning viis organisatsiooni avastamiseni NKVD poolt. Võrdluseks olgu öeldud, et märtsis 1941 moodustatud Tervishoiumuuseumi grupp suutis viimased Nõukogude okupatsiooni kuud kaotusteta üle elada ja mängida kandvat osa Tartu vabastamislahingutes.

KIRJANDUS

- 1940. aasta Eestis. Dokumente ja materjale. Koostanud A. Kõörna, J. Lepp, H. Lindpere, E. Truuväli. Tallinn, 1990.
- Jüri Ant. Eesti 1939–1941. Rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999.
- Kaupo Deemant. Repressioonidest Tallinnas 1941. a. sõjasuvel. – Tallinna Linnamuuseumi Aastaraamat 1997/98. Tallinn, 1998.
- Eesti koolinoored vabadusvõitluses. – 20. veebruaril 1993. a. Tartu Ülikooli aulas toimunud Eesti Vabariigi 75. aastapäevale pühendatud konverentsi materjalid. Eesti Rahvuslik Erakond. Tartu, 1993.
- Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tallinn, 1995.
- Harald Haberman. Tagasivaatamisi. Tallinn, 1988.
- Magnus Ilmjärv. Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Balti riigid ja Soome 1934–1940. Tallinn, 1993.
- Ülo Jõgi. “Erna” legendid ja tegelikkus. Tallinn, 1996.
- Kes tappis Erik Heine? Intervjuu Olaf Tammarkiga. – Nädalaleht 6. VI 1992, nr. 22 (41).
- MRP-AEG Infobülletään. Koostajad Eve Pärnaste ja Viktor Niitsoo. Tallinn, 1998.
- Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. III kd. Stockholm, 1956.
- Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV kd. Stockholm, 1957.
- Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. V kd. Stockholm, 1957.
- Robert Kreem. Vandega seotud. London, Ontario, Kanada, 1984.
- Mart Laar. Metsavennad. Tallinn, 1993.
- Mart Laar. Vastupanuliikumine Eestis 1940–41. – Kultuur ja Elu 1991, nr. 10–11.
- Mart Laar, Jaan Tross. Punane terror. Stockholm, 1996.
- Herbert Lindmäe. Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu, 1999.
- NKVD materjalidest ei selgu, kuidas repressiivorganid jõudsid vastupanuorganisatsioonide jälile. Võib oletada, et enamasti toimus see salaagentide tegevuse tulemusel. NKVD vangikambris sattunutelt aga suudeti piinamiste abil välja pressida andmeid oma kaaslaste kohta, kes arreteeriti ning olid omakorda sunnitud andma tunnistusi oma tuttavate kohta. Samuti sunniti väljakannatamatusse olukorda pandud vangistatud tihti omaks võtma kõige uskumatumaid süüdistusi.
- Ometi oli mitmeid organisatsioone, mis jäid tšekistide poolt avastamata. Suurem osa nende liikmetest osales aktiivselt Suvesõja lahingutes.
- Oskar Loorits. Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis. Tallinn, 1994.
- Romuald Misiunas, Rein Taagepera. Balti sõlтеаastad 1940–41. Tallinn, 1997.
- Viktor Niitsoo. Vastupanu 1955–1985. Tartu, 1997.
- Elsbet Parek. Mälestusi aastaist 1931–1949. I osa. Pärnu, 1991.
- J. Parijõgi, T. Algma, J. Koit. Eesti ajalugu noorsoole. Stockholm, 1954.
- Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Koostaja Leo Õispuu. Tallinn, 1996.
- Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Kd. 2. Koostanud Leo Õispuu. Tallinn, 1998.
- Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Koguteos. Tallinn, 1997.
- Arno Raag. Saatuslikus kolmnurgas. Mälestusi 1939–1944. Lund, 1974.
- Robert Raid. Kui venelased tulid. I-II. Toronto, 1955.
- Robert Raid. Kui venelased tulid. Tallinn, 1995.
- Aleksandr Solženitsõn. Gulagi arhipelaag. I-II. Tallinn, 1990.
- Elmar Tambek. Tõus ja mõõn. Mälestusi kodumaalt. I. Toronto, 1964.
- Elmar Tambek. Tõus ja mõõn. Mälestusi kodumaalt. II. Toronto, 1964.
- The Antisoviet Resistance in the Baltic States. General editor Arvydas Anušauskas. Vilnius, 1999.
- Heino Tõnismägi. Ülekohtu toimikud. Tallinn, 1998.
- Arved Viirlaid. Kes tappis Erik Hormi? Lund, 1974.
- Arved Viirlaid. Kustuvad tuled. Lund, 1965.
- Arved Viirlaid. Sadu jõkke. Lund, 1965.
- Arved Viirlaid. Surnud ei loe. Lund, 1975.
- Arved Viirlaid. Vaim ja ahelad. Ühe vabadusvõitleja jutustus. Lund, 1961.
- Aleksander Warma. Diplomaadi kroonika. Ülestähendus ja dokumente aastatest 1938–44. Tallinn, 1993.